

Formes dels pobles i societat al Pallars Sobirà a l'edat mitjana

JORDI BOLÒS MASCLANS

1. Introducció

En les properes pàgines intentarem explicar com va repercutir una forma de societat pagesa en les característiques del poblament i sobretot en l'urbanisme dels pobles. L'existència d'unes solidaritats entre la població i el fet d'haver-hi un sistema econòmic determinat féu que, en diverses contrades pirinenques, els llocs de poblament tinguessin unes formes i una organització diferents a les que trobem en bona part dels pobles de la resta de Catalunya o fins i tot de la resta d'Europa.

Ens agradaria, d'entrada, cridar l'atenció sobre dos fets que, tot i que són prou evidents, convé de recordar. D'una banda, que l'organització del territori –per exemple d'un poble– no és pas casual, respon a una realitat econòmica i també a una realitat social. Podríem trobar molts exemples en què uns canvis socials suposaren una transformació del paisatge.

D'altra banda, cal tenir present que aquest paisatge pot ésser estudiat a partir de la documentació escrita de l'època, però també a partir de les restes materials que han arribat fins a l'actualitat. Moltes vegades, el problema és saber-les "llegir", saber entendre-les i poder interpretar-les. Cal treballar amb una mena de documents que no solen portar una data i que només a base d'establir comparacions i relacions hom pot datar amb més o menys precisió.

a. Una societat molt poc feudalitzada: les "valls" del Pallars Sobirà

D'acord amb els estudis fets aquests darrers anys, el procés de senyorialització i de feudalització d'algunes contrades pirinenques fou molt tardà i molt imperfecte. Per motius econòmics o socials no hi trobem molts dels elements característics de la societat feudal. Cal assenyalar d'entrada, però, dos aspectes:

– dins del mateix Pallars Sobirà hi havia diferències molt importants entre zones relativament properes. Com va estudiar I. Puig, la situació dels pagesos que depenien del monestir de Gerri, situat a l'extrem meridional del Pallars Sobirà, era força dolenta, mentre, com veurem, la situació dels pagesos que vivien pocs quilòmetres més cap al nord, a la vall d'Espot, podia ésser totalment diferent.¹

– els senyors laics o eclesiàstics intentaren durant tota l'edat mitjana fer créixer els drets que tenien, en detriment dels drets dels pagesos d'aquestes "valls".

Per a aproximar-nos una mica a aquesta realitat particular que trobem en alguna d'aquestes "valls" (sobretot a les d'Àneu i d'Espot), cal tenir present que els senyors no hi tenien gaires drets o que els tenien poc o molt limitats:

– sobre les terres de conreu. El homes de la vall d'Espot, encara a l'inici del segle XIV, no estaven obligats a fer cap cens (llevat de cinc sous a l'any que feien les cases "feudals"), ans tenien *ses terres, vinyes, prats, orts, cases, arbres fruytès e no fruytès francs, quitis i lliures*.² Els homes de la vall d'Àneu, segons un document del 1313, també restaven exempts de pagar cap cens, llevat de les cases "feudals" (*domo febdali quam aliquis inhabitavit*), d'acord amb llur costum i usatge.³

– sobre les persones. Els homes no restaven pas sotmesos a cap "usatge".⁴

– sobre la justícia. Restaven limitats els drets judicials del senyor. Les comunitats administraven justícia, juntament amb el senyor.⁵ D'altra banda, el senyor no podia pas pledejar en uns moments determinats. Les forques s'havien de situar al límit del terme de la vall.⁶ Es limitava molt la intervenció del senyor en els casos

1. IGNASI M. PUIG, *El monestir de Santa Maria de Gerri (segles XI-XV)*, I.E.C., Barcelona 1991, pàgs. 397-456; JOSEP M. BRINGUÉ, "Redelme, qüestió i llibertats camperoles al comtat de Pallars (segles XIV-XV)", *Col·legats. Anuari del Centre d'Estudis del Pallars*, 6, 1992-1993, pàgs. 99-124.

2. BENIGNE MARQUÈS, "*Ordinacions i privilegis de les valls d'Àneu i d'Espot en un manuscrit del segle XV*", Urgellia, 4, la Seu d'Urgell 1981, pàg. 366. Trobem un altre document que diu: "*quia iam est de prisca et antiqua consuetudine et usu vallis quod homines et mulieres existentes in dicta valle d'Àneu habent franqum, quitium et liberum omnia bona sua, quecumque sint*". Marquès, *Op. cit.*, pàg. 363.

3. FERRAN VALLS TABERNER, *Privilegis i ordinacions de les valls pirenenques. II: Vall d'Àneu: Vallferrera i vall de Querol*, Barcelona 1917, doc. 1, pàg. 205.

4. Només s'establí que *homines feudales quod firment prou in dicta vallis est fieri consuetum* (any 1313). Valls, *Op. cit.*, pàg. 207.

5. Bringué, *Op. cit.*, pàg. 109.

6. Les forques s'havien d'aixecar entre Espot i Caregue, de manera que tinguessin un peu a cada terme. Marquès, *Op. cit.*, pàg. 355.

d'alta justícia, com per exemple el d'adulteri o bé la traïció, l'assalt d'una altra vila o l'homicidi.⁷ I, al segle XIV, es reconeixia, per exemple, el dret que tenien els particulars, les universitats o els comuns o altres institucions pròpies d'imposar "bans" o penes pecuniàries.⁸

- sobre els molins. Malgrat que al final del segle XIII s'intentà fer uns molins senyorials, els homes de les "valls" aconseguiren poder continuar fent servir llurs molins (segurament uns molins manuals situats a les cases).⁹

- sobre fer la guerra. Els homes de la vall d'Espot, per exemple, podien fer la pau amb els veïns.¹⁰ Si el comte estava en guerra, s'establien els límits de la participació dels homes de la "vall".¹¹

- sobre els emprius: les pastures i els boscs, que eren la principal riquesa d'aquestes contrades. Els homes de les "valls" podien usar i, fins i tot, arrendar els drets d'ús de les herbes dels prats i muntanyes (i també els delmes que havien de pagar). Tenien *"montanyes, boscatges, fonts, aygues corrents e silvas franches e quities e liberas, sens tot usatge e servitut."*¹²

- sobre les relacions personals entre el senyor i els homes i dones d'algunes de les "valls". Fins i tot en aquest aspecte que es mou en el món dels símbols s'establí, pel que fa a la vall d'Espot, que el senyor s'havia de trobar amb els homes de la vall en un indret comú, "en plaça comuna" i no pas dins d'un castell o en un indret clos.¹³ En relació amb la vall d'Àneu s'havia establert el mateix.¹⁴

Des del punt de vista institucional, aquesta àmplia autonomia suposava i permetia una organització de la població d'aquests territoris. En el privilegi concedit

7. VALLS, *Op. cit.*, pàg. 207 (any 1313).

8. MARQUÈS, *Op. cit.*, pàg. 368.

9. *"E poden lícitament sens neguna pena e perjudici del dit senyor e dels seus moltre sos blats e aventes necessaris en sos hostals, en los seus propis molins, quiscú per una lar e per l foch."* Marquès, *Op. cit.*, pàg. 367.

10. *"... poden fer tractar pau ab ses frontales, exceptat en temps de guerra (...) la qual pau facen e pusquen fer segons les sues (usatg)es, costúmens."* Marquès, *Op. cit.*, pàg. 366. O, en relació, amb la vall d'Àneu: *"possint tractare et facere pacem cum omnibus suis frontaleris"*. Valls, *Op. cit.*, pàg. 208 (any 1313).

11. Marquès, *Op. cit.*, pàg. 356.

12. *Ibid.*, pàg. 366.

13. *Ibid.*, pàg. 366.

14. Diu, que quan el senyor o els seus successors: *"faciemus vistam cum populo terre, quod homines dicte vallis non teneantur intrare in castro seu castris nec intra muros vel clausuram locorum domini, sed foris in platea comuni."* Valls, *Op. cit.*, pàg. 208 (any 1313).

l'any 1313, s'establí, pel que fa a la vall d'Àneu, que el senyor i el poble havien de constituir conjuntament la cort (*curiam dicte terre*).¹⁵ En d'altres documents es parla de "lo conceill general de la vaill d'Aneu".¹⁶

Cal dir, d'altra banda, que tot això suposa l'existència d'uns drets de la col·lectivitat. La comunitat tenia un pes, lògicament, en l'ús dels empris.¹⁷ També tenia, però, fins i tot uns drets col·lectius pel que fa a la possessió de les terres de cada família. Aquests drets que tenien els membres de la comunitat del poble o de la "vall" restaven reflectits en normes orientades a repartir les terres d'aquells que no tenien hereus legítims entre els habitants del lloc.¹⁸ Aquestes normatives no foren modificades fins a la crisi demogràfica de la darrereria de l'edat mitjana.¹⁹

Fins i tot, com a complement d'aquesta realitat, les esglésies d'aquestes valls tenien una forta autonomia en relació amb el bisbat, que perdurà fins i tot durant l'època moderna.²⁰

Amb tot, la situació no era pas igual a totes les "valls". Mentre trobem encara a la darrereria de l'edat mitjana la pervivència d'aquests drets a les valls d'Àneu i d'Espot, en canvi a Valferrera, ja l'any 1166, es parlava de tots els castells que hi havia (*de omnibus castellis vallis Ferrarie qui ibidem sunt vel in antea erunt*), tinguts per Guillem de Galliners.²¹ La situació de les persones també hi era molt diferent, ja que l'any 1120 trobem que es podien donar, per exemple a institucions

15. VALLS, *Op. cit.*, pàg. 206 (any 1313). Veiem també: "que la cort d'Aneu, tota vegada que vingue a cort e a plei" (any 1352), l*ib.*, pàg. 242.

16. VALLS, *Op. cit.*, doc. VI (1398, segons document del 1337), pàg. 235.

17. De fet, com diuen els habitants de la vall d'Espot en un document de l'any 1353, aquests tenien *plenam et liberam potestatem* sobre les muntanyes, boscos, pastures, etc., que podien fins i tot alienar –amb l'acceptació del castlà del castell de Lloret, batlle comtal a la vall d'Espot. Segons un document de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell (ACU).

18. "En la vaill d'Aneu fos costum que tot hom et tota fembra stant e habitant en la dita vaill que morés sens ffils o ffilles de leal matrimoni que los béns d'aquel (...) tornasen a totz los amichs e prohismes dels dits defunts" (segons document fet el 1398). VALLS, *Op. cit.*, pàg. 246.

19. A la vall d'Àneu era costum que els béns de tots aquells que morissin sense fills o filles legítims "tornassen a tots los amichs e prohismes dels dits defunts, los quals béns se partiven entre los dits amichs en moltes de parts ...". MARQUÈS, *Op. cit.*, pàg. 360.

20. ENRIC MOLINÉ, "Les relations de les visites «ad limina apostolorum» dels bisbes d'Urgell, 1597-1821", *Urgellia*, 4, 1981, pàgs. 420-423; MOLINÉ, "Organitzacions eclesiàstiques autònomes al Pirineu durant l'antic règim: les valls d'Àneu, de Boí i d'Aran", *Urgellia*, 5, 1982, especialment pàgs. 333-338; MOLINÉ, "Organitzacions eclesiàstiques autònomes al Pirineu durant l'antic règim: les valls d'Àneu, de Boí i d'Aran", *Urgellia*, 6, 1983, especialment pàgs. 428-431.

21. VALLS, *Op. cit.*, pàg. 271.

eclesiàstiques, homes i dones a Araó, Alins i Ainet.²² El 1201, també s'esdevingué que el senyor podia requerir, emparar-se o forçar les viles d'Ainet, d'Alins i d'Araó.²³ El llenguatge és el mateix que trobem en altres contrades plenament feudallitzades. El 1227, arran de la venda de la Vallferrera, s'esmentaren domenges, questes, joves, tragins, censos, usatges, eixorquies, intesties, cugucies, bans, emprius, pastures, boscs, aigües, molins, menes de ferro i d'argent, etc.²⁴ També es feia esment dels cavallers que hi havia en aquesta vall (*militibus omnibus dicte vallis*).²⁵ Malgrat tot, es va mantenir una organització pròpia dels seus homes.²⁶

La situació dels homes de Cardós potser no era ben igual, potser no era tan dolenta. Almenys trobem que, cap a l'any 1121, els homes de Cardós pactaren amb el bisbe enderrocar el castell de Tirvia, anomenat de Trencavies.²⁷ Al mateix temps, juraren d'ajudar el bisbe en relació amb els drets que aquest tenia a Vallferrera.²⁸

b. Les "valls"

Així doncs, sembla que l'existència de les "valls" fou fonamental per a comprendre alguns aspectes de les característiques de la societat d'aquestes contrades. Així mateix, la importància de la "vall" en l'organització del territori a l'edat mitjana és prou coneguda i evident. Aquestes "valls" àmplies, que no necessàriament coincidien amb una vall geogràfica, eren un element fona-

22. En un testament fet el 1120, Tetbald de Vallferrera ja donava al monestir de Gerri "unum hominem in villa de Arao ad proprium alaudium, nomine Gallin Iheremias, et alium in Ellins, nomine Arnalius Ogeri, et alium in Asneto, nomine 1^a femina Maria (...) cum omnibus illorum pertinentiis ab integro, excepto opera et cavalcata. Et unum hominem ad ipsum Ospitalem de Iherusalem in Arao, nomine Iouan Renard, cum suo campmasso (...)". VALLS, *Op. cit.*, pàgs. 273-274.

23. Ramon de Galliner es planteja la possibilitat que "requiram vel emparabo seu fortiabo in his que in propria dominacatura habetis in villa de Asnet vel de Ellins sive de Arauo vel eorum finibus (...)". VALLS, *Op. cit.*, pàgs. 273-274.

24. VALLS, *Op. cit.*, pàg. 277. L'any 1076, ja surten esmentades *ipsas dominacaturas* situades a la Vallferrera. *Ibid.*, pàg. 287.

25. *Ibid.*, *Op. cit.*, pàg. 278.

26. L'exercici de la jurisdicció era del batlle i corts de la vall. Com diu l'Spill Manifest: "La dita vall elegeix lo dia de Sanct Matia quatre persones de dita vall en corts e aquestes són nomenats corts e tenen tot lo exercici de tota jurisdicció civil e criminal." *Ibid.*, *Op. cit.*, pàg. 283.

27. El document diu: "esderocaremus ipsum castrum de Tirbia quod vocant Trencavias, de capite usque in fundo, et che nos umquam non ibi ei faciemus (...) et si nullus homo vult ibi ei facere castrum (...) quod ibi factum non sit." *Ibid.*, *Op. cit.*, nota de les pàgs. 288-289.

28. Diu: "Iuramus nos homines de Cardos (...) quod de ista ora in antea adiutores erimus ad tenere et avere et ad defendere ipsum honorem de Valle Ferraria." *Ibid.*, *Op. cit.*, pàg. 289.

mental a les comarques pirinenques. Aquesta importància de la "vall" es devia derivar de tres factors.

- En primer lloc, del fet que coincidien amb uns territoris que tenien unes rels molt antigues, que tenien un origen en un passat remot. A més, però, cal tenir present que l'organització de la "vall" també va encaixar amb la primitiva organització de l'estat i, fins i tot, amb la primitiva organització eclesiàstica, fet que fa que segurament no hauríem trobat una organització tan diferent a aquesta en altres contrades molt allunyades de les terres pirinenques (encara que lògicament no haurien rebut el nom de "vall", ans el nom de "pau" o *pagus* o bé de territori).²⁹

- A més, derivava del lligam que unia tota la gent que habitava en aquest espai. Aquest lligam es basava, a part d'una hipotètica relació amb un antic clan originada en el passat més remot, en l'existència d'unes institucions de govern col·lectiu.

- Així mateix, la base fonamental de la força de la "vall" era, segurament, l'ús comú de certs recursos fonamentals per a la comunitat (pastures, boscos). Com hem dit, aquest ús comú, per exemple de les pastures, continuà almenys durant l'edat mitjana.

Tot això afavorí la pervivència de la institució de les "valls" i de llur organització administrativa, civil i eclesiàstica.

Cal tenir present també l'altra cara de la moneda: el poc interès que tenien les autoritats o els senyors en enfrontar-se amb els habitants d'aquestes "valls" per a obtenir més rendes. Aquest fet podia derivar-se de la força que tenien aquestes comunitats (que a Andorra sembla que, fins i tot, lluitaren contra els senyors), també podia provenir del poc pes que hi tenia l'agricultura -font de bona part de les rendes senyoriales- i també podia ésser causat per la situació estratègica d'alguna d'aquestes contrades. Com veurem, molts dels castells de la vall d'Àneu tenien com a finalitat principal, més la defensa d'una via de comunicació important que no pas el control de la població.

29. J. BOLÒS, "El territori i els seus límits. El poble, la parròquia i el castell a l'edat mitjana", *Territori i Societat a l'edat mitjana*, vol. 1, Lleida 1997, pàgs. 41-82.

c. L'estudi de la morfogènesi dels pobles

En aquests darrers anys, hi ha hagut grans avanços en el coneixement de les formes dels pobles i sobretot, el que és més important, en saber el perquè d'aquestes formes, en relació amb les construccions (o institucions) que en varen motivar el naixement i el desenvolupament.

Ja fa anys que es feien treballs sobre les formes dels pobles alemanys o dels pobles anglesos. Darrerament, els estudis sistemàtics fets sobre els llocs de poblament situats a l'altra banda dels Pirineus, suposen, per a nosaltres, una aportació molt notable, a causa de la proximitat amb el nostre país. Podem esmentar, d'una forma especial, el conjunt de treballs publicats al volum *Morphogenèse du village médiéval (IXe - XIIe siècles)*.³⁰ Més concretament, pel que fa a les terres catalanes, cal fer esment d'una forma especial, dels treballs d'Aymat Catafau sobre el Rosselló i dels estudis de Dominique Baudreu sobre la Fenolleda i sobre algunes altres comarques occitanes del Llenguadoc.³¹

L'aspecte més interessant d'aquests estudis és la valoració que hom fa no tant de la forma del poble, sinó sobretot de la construcció que va fer possible el naixement o la transformació de l'establiment humà i que va generar que aquest poble tingués una forma determinada. També es té present, en aquests estudis, d'una manera especial, la importància dels canvis que hi va haver durant els segles, en variar les circumstàncies socials, econòmiques o polítiques. Bàsicament, hom distingeix dos tipus de pobles:

- Pobles "eclesials", nascuts al voltant d'una església. A Catalunya, cal relacionar el naixement d'aquesta mena de pobles sobretot amb el procés de difusió de la institució de la sagrera (anomenada sovint cellera a les comarques nord-orientals).

- Pobles "castrals", nascuts al voltant d'un castell. Arran del procés de feudalització de la societat, en molts llocs, s'esdevingué un encastellament (incastellamento),

30. Publicat l'any 1196. En realitat són les actes d'una taula rodona celebrada a Montpeller el febrer del 1993.

31. Vegeu, d'una forma especial, els estudis publicats per aquests dos estudiosos a l'obra *Catalunya Romànica*, volums XIV (Barcelona 1993), VII (1995) i XXV (1996). Aquest mateix any, ha de sortir publicada la tesi d'A. Catafau, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (Xe - XVe siècles)*, P.U.P.-Libres del Trabucaire, Perpinyà 1997.

que suposà la concentració de la població al costat d'un castell, a causa de l'interès que hi tenia el senyor del lloc.

A part, a Catalunya podem trobar altres formes de pobles, tal com hem intentat plantejar a les terceres jornades sobre "Societat i Organització del Territori a l'edat mitjana", celebrades a Lleida el desembre de l'any 1996.³² De vegades, alguns pobles sembla que nasqueren independentment d'una església o d'un castell, arran de la constitució d'una vilanova (tot i que moltes vegades no fos de fet d'una forma tan independent), en relació amb un camí o amb una cruïlla de vies o bé en el lloc on se celebrava un mercat (al voltant d'una plaça). Allà on, però, veiem més bé uns pobles que foren creats independentment d'una església o d'un castell és sobretot a les terres pirinenques, on sembla que alguns llocs de poblament nasqueren d'una forma poc o molt espontània. Aquest aspecte serà sobretot el que tractarem en aquesta comunicació.

En les properes pàgines intentarem acostar-nos una mica a l'organització dels pobles al Pallars Sobirà. Certament, moltes de les coses restaran poc o molt en el pla de les hipòtesis de treball. Desgraciadament, a la Catalunya Sud no disposem dels cadastres de l'inici del segle XIX que tenen a l'estat francès. L'aproximació a l'origen dels pobles cal fer-la, per tant, a partir del que resta actualment (mapes recents i visió sobre el terreny), complementat amb allò que diuen els documents de l'època.

Cal dir que, en bona part, aquest estudi és fruit del treball de camp fet amb Joan J. Busqueta l'any 1992 i, sobretot, l'estiu de l'any 1994, en relació amb el programa "El Patrimoni Etnològic en la Perspectiva d'una Cooperació Interdisciplinària", del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya.

2. Valls, castells i pobles

a. Valls i llocs centrals

En algun moment, segurament força remot dins l'edat mitjana, la comunitat que vivia en qualsevol de les valls o, més probablement, el representant de l'estat hi edificà un castell-refugi (*oppidum*), destinat a la protecció de tots els

32. J. Bolòs, "Pobles i masos de la Catalunya medieval", *Societat i organització del territori*, vol. 2 Lleida (en curs de publicació).

habitants de la vall i, potser, a tenir-hi un lloc central amb una finalitat administrativa i fiscal. Dins la mateixa vall, de vegades molt a prop d'aquest castell, en esdevenir-se la cristianització, hom construí una de les primeres esglésies parroquials. Tot això segurament es degué produir abans de l'època carolíngia.

Així van néixer almenys dos llocs centrals en cadascuna d'aquestes valls, en relació amb el poder civil i amb l'eclesiàstic. Encara, però, en sabem molt poc sobre el paper d'aquestes fortificacions, anomenades *oppida* o *castella*. A l'hora de parlar d'aquesta mena de fortificacions no ens podem estar d'esmentar el cas andorrà, on el castell de Sant Vicenç d'Enclar devia fer possiblement la funció d'*oppidum*. Els materials ceràmics que s'hi trobaren durant les excavacions mostren la pervivència de l'ocupació d'aquest indret durant tota l'edat mitjana.

Al Pallars Sobirà hi ha diverses valls: Àneu, Cardós, Valferrera, etc. Fixem-nos en la "vall" (o en les valls) d'Àneu. El centre defensiu segurament era situat on hi ha el castell de València i el centre religiós primerenc potser era a Santa Maria d'Àneu (església abans dedicada a Santa Deodata).³³ No sabem pas quin paper hi pogué tenir alguna altra fortificació, potser també antiga, com Castellrenau.³⁴ Per contra, segurament –és una hipòtesi–, el fet que, potser en algun moment anterior a l'any 1000, hi hagués un clos o tancat a Esterri, sota l'*oppidum* de València d'Àneu, no és pas cap casualitat.³⁵

A la petita vall d'Espot (una de les "valls" d'Àneu) el centre defensiu era a Llorç, a l'entrada de la vall. L'església de Santa Maria, situada al mig de la vall, a l'est del poble d'Espot, potser fou edificada, per primera vegada, en un moment primerenc.

33. Abadal ja considerava que Santa Maria d'Àneu, Santa Maria de Ribera de Cardós i Santa Concòrdia eren tres centres importants a Àneu, Cardós i al territori de Sort. RAMON D'ABADAL, *Catalunya Carolíngia*. Vol. III: *Els Comtats de Pallars i Ribagorça*, Barcelona 1955.

34. Aquestes fortificacions són esmentades a l'estudi d'A. GÓMEZ – M. MIQUEL – J. I. PADILLA, "Castells i fortificacions medievals a l'Alt Pallars: la dinàmica dels sistemes castrals a les Valls d'Àneu", *X Col·loqui internacional d'Arqueologia de Puigcerdà: Cultures i medi, de la Prehistòria a l'Edat Mitjana*, Puigcerdà 1995, pàgs. 631-640. Hem de lamentar en aquesta interessant aportació, feta per una gent que coneix bé el país, que s'ignorin, tot i fer-ne ús, alguns dels treballs fets anteriorment, com poden ésser els editats en una obra fonamental com la *Catalunya Romànica*.

35. Esterri ha estat interpretat com esto-erri, el lloc del clos (amb una finalitat ramadera o militar). Curiosament, al mig de la vall de Cardós, hi ha un altre lloc anomenat també així. Així mateix, en un lloc central de les valls de la Noguera Ribagorçana (a prop de Pont de Suert) i del riu Isàvena (a prop de Roda), hi havia sengles llocs que rebien aquest mateix nom. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, IV, Barcelona 1995, pàgs. 158-159.

A la vall de Cardós, el centre defensiu de la vall sembla que era al Pui (o *Castra Libera*). D'altra banda, potser el centre eclesiàstic inicial era a Santa Maria (de Ribera) i, més tardanament, a Sant Martí del Pui (almenys d'acord amb la dotació de l'any 1146).

Encara podem esmentar alguns altres exemples. A les valls de Tírvia i Vallferrera potser el centre era Tírvia; l'església d'aquest lloc és dedicada a Sant Fèlix. A la vall d'Àssua el centre de poder era on hi havia el castell de Torena. Al Pla de Corts el centre era originàriament a Cortscastell. Cal adonar-se, però, que el Pla de Corts ja era més una demarcació territorial que no pas una vall (almenys no rep aquest nom). A part d'aquestes valls o territoris, al Pallars Sobirà trobem encara un territori de Gerri, on potser el castell d'Arboló hi tenia un paper important. També hi havia la vall de Vilamur i tot un territori de Sort. A part, encara hauríem pogut esmentar algunes valls més petites, com les de Balasca, Isil, Unarre, Tor, etc., que segurament depenien d'altres valls més importants.

b. Poblament semidispers: vilars i pobles dobles

A les terres pirinenques, en època visigòtica i en època carolíngia, la població segurament vivia repartida en pobles petits, dels que sabem ben poca cosa sobre com eren, sobretot pel que fa a aquesta primera etapa. Sabem, però, que, en algun moment, potser en època carolíngia, s'esdevingué un augment del poblament i un increment de la dispersió de l'hàbitat. Al Pallars Sobirà, no hi hagué pas un desenvolupament d'un hàbitat totalment dispers, com el de la Catalunya oriental, on la gent passà a viure en masos, però sí hi hagué una dispersió en vilars i en petites viles. Aquest procés l'hem analitzat en relació amb la Cerdanya i, sobretot, amb Andorra. Poc o molt també s'esdevingué al Pallars.

Dins la gran vall d'Àneu trobem diverses petites valls com la d'Isil, on hi havia almenys, segurament ja abans de l'any 1000, 7 nuclis de poblament. La distància entre l'un i l'altre era molt reduïda, d'1 a 2 km. A la vall lateral d'Unarre trobem 4 pobles o poblets, separats entre ells menys d'1 km.

Al voltant de Llessui, situat sota el castell de Torena, hi ha la Torre, Bernui, Saurí, Meneurí, situats a menys d'1 km, en línia recta, l'un de l'altre.

Més al nord, la distància entre Ginestarre, Esterri, Arròs, Benante, Lladrós, etc., tampoc no és gaire gran (a tot estirar 1 km). Hem de parlar, certament, més d'una semidispersió que no pas d'una concentració del poblament.

A la vall d'Espot hi ha dues parròquies: Espot i Estaís. A l'edat mitjana, però, segurament hi havia algun altre nucli de poblament, per exemple a Santa Maria. Pel que fa a aquesta vall, ara ens interessa, però, esmentar especialment el desdoblament del poble d'Espot, que suposà l'aparició d'Espot Solau i Espot Obago. Curiosament, l'església del lloc fou construïda entre ambdós, prop d'una esplanada on es reunien els veïns.³⁶

Hi ha dos casos més de desdoblament al Pallars Sobirà: Berrós i Boldís. Berrós Sobirà i Berrós Jussà (fig. a) estan situats a l'est de la vall d'Espot.³⁷ El primer és a 1.260 m d'altitud i el segon a 1.080 m. Aquests llocs de poblament es troben separats entre ells 1.200 m. Tots dos resten a la riba dreta del torrent de Berrós. Berrós Jussà és una mica més gran que el Sobirà. Tots dos arribaren a tenir però, tardanament, sengles esglésies parroquials. A 75 m cap al nord-oest de Berrós Jussà hi havia l'església de Sant Jaume (per l'advocació podem suposar que ha d'ésser tardana). A uns 100 m al sud de Berrós Sobirà hi ha l'església de Sant Quirze.

Boldís Jussà i Boldís Sobirà estan situats més a prop l'un de l'altre que no pas els dos Berossos. Resten separats per poc més de 300 m. Boldís Jussà (a 1.350 m) és bastit prop de la confluència de dos cursos d'aigua i de la partida de terra anomenada los Camps; Boldís Sobirà (a 1.480 m d'altitud) resta prop d'una gran partida actualment de pastures anomenada la Collia, en record d'un origen més relacionat amb l'agricultura.

Segurament, en aquesta mateixa comarca hi hagué molts altres casos de desdoblament. Cal pensar, però, que pot ésser que altres vilatges nascuts com a fruit d'un procés de desdoblament, acabessin portant noms diferents. Així ho podríem proposar –només a tall d'hipòtesi–, per exemple, en relació amb Esterri i amb Ginestarre (fig. b), a la vall de Cardós, separats només 400 m, un situat a 1.200 m i l'altre a 1.350 m d'altitud. Esterri porta un nom que es pot interpretar a partir de

36. En un document de l'any 1353, conservat a l'ACU, es diu "*in platea vocata la Riba, que est inter ambas villas predictas de Obach et de Sold*". En aquesta plaça es reunien les dues universitats per a tractar problemes comuns. És normal, doncs, que en aquest espai comú uns segles abans es bastís l'església.

37. És molt interessant el comentari que fa Coromines d'aquest indret i de les llengües que hom hi parlava cap als segles VIII-X: "*Le cas de Berrós, village a côté de Barraonse, nom de la forêt adjacente, nous montre d'une manière éloquentte comment ces doublets remontent jusqu'à l'état de bilinguisme, décrit ci-dessus, où les bergers et les bûcherons bascophones vivaient encore ensemble avec les villageois déjà romanisés*." Som cap als segles VIII-X. J. COROMINES, *Estudis de toponímia catalana*, vol. I, Barcelona 1965, pàg. 141.

l'antic basc pirinenc, Ginestarre duu un nom creat en un moment de transició, quan la gent d'aquestes contrades parlava una llengua bascoide i a la vegada una de romànica.³⁸

En altres comarques, com a l'Alt Urgell o la Cerdanya, també podríem assenyalar fenòmens semblants de desdoblament. Ja hem esmentat que potser algun d'aquests desdoblements és d'època carolíngia, algun però pot ésser d'una data molt més propera a l'any 500 (per exemple en el cas de Bar i Barguja, a la Cerdanya).³⁹ Lògicament, en alguns casos, cal pensar en una tendència més cap a l'agricultura dels habitants del nucli Jussà i més cap a la ramaderia dels del nucli Sobirà.

També, al Pallars Sobirà mateix, podem trobar molts casos de desdoblament entre un poble i les seves bordes. Així el poble d'Àrreu (fig. n) es troba situat a 1.260 m d'altitud. Són quatre cases arrencades d'est a oest. Al seu extrem oriental hi ha l'església de Sant Serni. Uns 400 m més a ponent i a una altitud de 1.340 m hi ha l'indret anomenat les Bordes d'Àrreu. A uns 150 m de les bordes hi ha una església romànica dedicada a la Mare de Déu de les Neus i un casa anomenada lo Castell, on potser hi havia l'antiga fortificació. Fàcilment aquest nucli Sobirà hauria pogut esdevenir un altre poble.

Una mica més cap al nord, en aquesta mateixa vall, les bordes d'Airoto, de Lapre o de Risé, temporalment també degueren ésser habitades, tot i que cal tenir present que totes són edificades per damunt dels 1.500 m, fet que dificulta molt que hi hagi un hàbitat permanent.⁴⁰ Això no obstant, l'existència de les bordes potser permet comprendre els inicis del procés de desdoblament d'alguns pobles, com hem vist que s'esdevingué a Berrós i a Boldís.

c. Parròquies i castells

Damunt d'una xarxa de valls i de pobles, anterior a l'any 1000, en principi hem de pensar que s'afegí una xarxa parroquial i una xarxa castral. Després ja veurem alguns exemples d'allò que comportà aquests canvis. Hem de suposar que la pri-

38. J. COROMINES, *Onomasticon Cataloniae*, IV, Barcelona 1995, pàgs. 158 i 353.

39. J. BOLÒS, "Parròquia i organització del territori. Una aproximació cartogràfica", i *Congrés d'Història de l'Església catalana des dels orígens fins ara*, vol. I, Solsona 1993, pàgs. 259-284.

40. Alguns dels noms de les bordes són preromànics, la majoria són romànics i poden ésser poc o molt moderns; amb tot, per exemple, el topònim Casavedra és antic, i no només pel fet de referir-se a una "casa vella".

mera xarxa, la de les esglésies, fou creada a l'època carolíngia o ja després de l'any 1000 i la segona xarxa, els castells, fou organitzada en època ja plenament feudal, cap al segle XI i, sobretot, als segles XII o XIII.

Contràriament al que s'esdevingué a la vall d'Andorra, on només hi hagué sis grans parròquies, al Pallars Sobirà gairebé cada poble i cada poblet acabà tenint, al final de l'edat mitjana, la seva església parroquial. Caldria estudiar el motiu d'aquesta evolució diferent. Els anys 1314-1315, al Deganat de Cardós (que incloïa les valls de Cardós, Vallferrera i territori de Tírvia) hi havia 34 parròquies: 18 a la vall de Cardós, 7 a la Vallferrera i 5 al territori o coma de Tírvia (i encara n'hi ha algunes de no localitzades). Cal pensar que s'afirma que tenien funcions parroquials poblacions tan properes com Burg, Farrera o la Serra o bé Ginestarre, Esterri de Cardós i Arròs o bé Berrós Jussà i Berrós Sobirà o bé Àrreu, Borén, Sorpe i Isavarre.

Pel que fa als castells, en primer lloc hem d'intentar diferenciar els castells de tradició antiga (ja esmentats en bona part més amunt) dels castells creats arran de la feudalització de la societat i potser, fins i tot, dels castells tardans destinats a defensar i controlar els camins.⁴¹ Saber quins són aquests castells edificats després de l'any 1000 ens permetrà d'entendre l'evolució i les característiques d'alguns dels pobles.

A la Vallferrera trobem documentats, per exemple, els castells d'Àrreu, Alins, Araós i Tor. A la vall de Tírvia hi havia els castells de Burg, Farrera, Glorietta, Alendo i de Tírvia. A la de Cardós els de Tavascan, Lladorre i Ribera, etc. Al sud del castell antic de Gilareny (prop de Llavorsí), les coses canviaven una mica. La densitat del nombre de castells hi augmentava molt. A part, per exemple, del vell castell de Torena, en molts pobles de la vall d'Àssua o de les seves rodalies hi havia un castell: a Caregue, Escàs, Rodés, Surp, Olp, etc. Més al sud hi havia un castell a quasi tots els pobles: a Montcortès, a Peramea, a Peracalç, a Cartanís, a Bresca, a Useu, a Buseu, a Baén, etc.

41. Pel que fa a aquest darrer aspecte, vegeu: GÓMEZ - MIQUEL - PADILLA, *Op. cit.*, pàg. 636.

3. El poble, l'església i el castell

a. Pobles i esglésies

Acostem-nos a uns quants pobles i intentem analitzar tots aquells elements que ens poden permetre saber alguna cosa sobre quan foren creats i sobre quina fou la seva evolució. Com hem dit, en moltes comarques catalanes o occitanes, hom ha considerat que l'església tingué un paper fonamental pel que fa a la formació del poble: el vilatge fou creat al voltant de l'edifici eclesiàstic, cosa que pot fer suposar un moment de construcció situat poc després de l'any 1000 (i això no impedeix que abans no hi hagués un lloc habitat amb el mateix nom).

Pel que fa a la major part dels pobles pallaresos la situació és força diferent a la que trobem en els vilatges eclesials. El poble d'Escalarre (fig. d) està format per un grup de cases que s'allarguen d'est a oest, closes sobre elles mateixes. Possiblement tenia originàriament una planta gairebé rectangular, amb una longitud d'uns 150 m i una amplada de poc més de 50 m. El seu nom, segons J. Coromines, ens fa pensar en un nom romànic (derivat d'escala) pronunciat per una gent que encara podia parlar una llengua bascoide, fet que, pel que fa a la datació del topònim, ens duu cap al segle X, segons la cronologia proposada per aquest il·lustre filòleg (de fet surt documentat per primera vegada els anys 981-985).⁴² Quan anem a aquest lloc, tenim la sorpresa més gran en veure que la seva església parroquial, dedicada a sant Martí, es troba situada a uns 100 m cap al sud de les cases més meridionals del poble actual, al costat d'un camí i entre dos camps. Per contra, el molí estava situat a l'oest del poble, a la riba del riu de Burgo que passa pel costat del vilatge i separa també les cases de l'església.

Podríem arribar a pensar, en aquest cas, que s'esdevingué un canvi en el lloc de la població, tal com trobem per exemple en algun poble del Vallespir o al Conflent.⁴³ Podríem pensar en un procés d'encastellament, que hauria suposat el trasllat de la gent que vivia en aquest indret des d'un recer eclesiàstic fins a sota d'un hipotètic castell. Certament, els documents ens parlen d'un castell, l'any 1228. Però d'una forma prou sorprenent aquest castell sembla que fou fet per la mateixa gent del poble i per tant no seria pas gaire estrany que en realitat

42. J. Coromines, *Onomasticon Cataloniae*, IV, Barcelona 1995, pàg. 91.

43. Vegeu la nota 31.

correspongués a la mateixa vila, closa sobre ella mateixa, tal com encara intuïm actualment en observar la morfologia pobletana. A més, cal adonar-nos que la mateixa advocació de Sant Martí (sant franc) que té l'església sembla reflectir un moment relativament tardà de creació d'aquest edifici eclesiàstic; la mateixa fàbrica de l'església sembla que és de cap al segle XII.⁴⁴ Tot això fa que hom pugui assegurar que, primerament, es construí i s'organitzà el poble i després, en un moment posterior, allà on es va poder, es va construir l'església. I aquest exemple no és pas un cas únic ni excepcional.

En molts altres pobles de la comarca, en gairebé tots, l'església resta fora, allunyada del centre de poblament. I, fins i tot en alguns pobles on actualment té un lloc més central, segurament en època medieval no devia ésser pas així. Vegem-ne algun altre exemple.

A Ribera de Cardós, el poble, situat a uns 900 m d'altitud, resta separat uns 150 m de l'església de Santa Maria, situada molt més a prop del riu. A la part alta del poble, al segle XIII, es construí un castell, del qual actualment no en resta res. El poble de Ribera és molt a prop (a només uns 250 m) del poble de Surri, situat més cap al nord-oest.

Isavarre (fig. f) es troba situat pocs metres per damunt de la riba esquerra de la Noguera, al costat del torrent de Boixerri. Actualment el poble s'estén amb les cases poc o molt separades entre elles i ocupa un espai arrodonit amb un diàmetre d'uns 100 m. L'església, dedicada a Sant Llorenç, està situada al nord-est, uns 50 m més amunt de la casa més alta. Aquest topònim, Isavarre, també cal interpretar-lo a partir del basc i segurament fou creat abans de l'any 1000.

Al proper vilatge de Sorpe (fig. e), construït a 1.270 m, a mig vessant, veiem clarament un poble-carrer. El poble actual s'estén, de nord a sud, al llarg d'uns 250 m i té una amplada d'uns 50 m; és possible que el poble original només tingués una longitud d'uns 125 m. A uns 50 m de l'extrem nord del poble, on devia haver-hi un dels portals, vers l'est, hi ha l'església romànica de Sant Pere.

A Espot (fig. c) l'església de Santa Llogaia resta situada a la solana, a la riba esquerra del riu, però entremig dels dos pobles: Espot Solau, situat també a la riba esquerra de l'Escrita, i Espot Obago, edificat a la riba dreta, a uns 200 m de l'al-

44. J. A. ADÉLL, "Sant Martí d'Escalare", *Catalunya Romànica*, XV, Barcelona 1993, pàgs. 240-241.

tre nuclis de població. En aquest cas, l'advocació fa pensar en una església creada en un moment força antic. Probablement, però, quan es va bastir ja existien aquests dos pobles. Ja hem parlat de la plaça –lloc de reunió– que hi devia haver a la riba del riu Escrita, al costat de l'església (bé que segurament independentment d'aquesta).

Un altre exemple molt conegut. L'església de Sant Joan d'Isil (fig. g) es troba situada a uns 300 m al sud del poble que s'estén a banda i banda de la Noguera Pallaresa.⁴⁵ En aquest cas, l'església que hi ha entre els dos nuclis fou bastida en època moderna; en aquest espai central potser a la baixa edat mitjana només hi havia un molí. Sembla que dos ponts permetien comunicar els dos nuclis situats a ambdues ribes.

Podríem trobar molts altres exemples, a les valls altes del Pallars Sobirà i també a les terres més properes a Sort i a Gerri. Així, per exemple a Escàs i a Saurí l'església està situada a la part més alta del nucli habitat o bé a Caregue o a Bernui l'edifici eclesialístic es va construir a baix de tot del poble.

En conjunt, podem concloure, doncs, que al Pallars Sobirà les esglésies s'afegiren a un poble que ja existia. Ens hem de plantejar, doncs, quin fou el nucli inicial dels pobles. Analtzarem a continuació el paper dels castells en relació amb els pobles pallaresos.

b. Pobles i castells

El castell en època medieval fou una de les construccions que generaren més pobles en moltes contrades de l'Europa occidental. Això fou així, generalment, d'una manera sovint forçada pel mateix senyor de la fortificació. És l'anomenat procés d'encastellament (o *incastellamento* en italià), que ja hem esmentat més amunt.

A continuació, podem veure quina relació hi ha entre diferents castells del Pallars Sobirà (Peramea, Bresca, Tor, Àreu, Lladorre i Puigllorenç) i el poble més proper a la fortificació. Hi veurem dos casos de possible encastellament, dos casos més d'encastellament parcial i dos exemples més en què sembla que no hi hagué pas un procés d'encastellament.

45. No sabem pas, però, si aquesta església, a part de fer d'església parroquial, tingué originàriament el paper de lloc central religiós d'aquesta petita vall d'Isil.

El poble de Peramea (fig. l), situat a l'oest de Gerri de la Sal, fou bastit al costat de la roca on s'alçà un castell. En aquest cas no ens trobem amb un castell feudal, fet després de l'any 1000, sinó amb un castell fronterer (si no era un *oppidum* o castell-refugi); ja surt documentat l'any 908. L'església dedicada a Sant Joan (ara a Sant Cristòfor) es troba sota la penya del castell, a l'est. El poble primerenc s'estenia cap al sud, amb una planta gairebé rectangular, amb una longitud d'uns 120 m i una amplada d'uns 60 m. A l'extrem sud, a uns 100 m del límit del poble original hi havia una torre de guaita, ara anomenada del Colomer. Segurament l'origen del poble cal cercar-lo en el castell, fortificació que esdevingué un castell feudal, tal com encara recorda l'existència d'un serrat de les Forques, situat a 850 m al sud-est del castell, al costat del camí de Gerri.

A Bresca, poble situat a l'est de Gerri, hom també té la impressió que el castell fou el que va crear el poble. El castell fou bastit al cim d'una roca o penya situada a 817 m d'altitud. Al capdamunt de la roca encara hi ha restes de murs i marques fetes a la pedra que ens delimiten un petit castell feudal, segurament bastit als segles XI o XII. A la banda sud-oest de la penya hi ha uns quants habitatges. Aquest poble, com molts altres d'aquestes contrades meridionals d'aquesta comarca, resta més allunyat del riu; a uns 300 m del Riumajor que passa uns 200 m més avall. Podríem trobar altres exemples de pobles amb unes característiques semblants, com Useu, Burg, Glorieta, etc.

A les valls altes del Pallars Sobirà les coses són, però, força diferents. Amb tot, podem trobar per exemple un cas d'un cert encastellament. Tor resta a mig camí entre la Vallferrera i Andorra. El castell era al cim del turó. Segurament hi hagué dos nuclis de poblament. Un al costat de l'església de Sant Pere –on ara hi ha les cases–, temple que sembla ésser preromànic. L'altre nucli de poblament degué ésser bastit al peu del roc on es construí el castell. Hom podria parlar possiblement d'un nucli original situat al costat de la Noguera de Tor (almenys del segle X) i d'un segon nucli de poblament ubicat al vessant del Roc i edificat quan es construí el castell i quan s'edificà l'església de Sant Piri (segle XI).

A Àreu (fig. h) trobem un model força semblant, bé que més ben conservat. Vegem què en diu l'*Spill manifest* de Pere Tragó: "*En lo lloch de Àreu és la força separada de la vila. La ditta forsa o fortalesa és al peu de la costa e les cases fan muralla closa, e dins la fortalesa és la sglésia parroquial. En la summitat de la fortalesa havia una torre fort quadrada (...). La vila és en lo pla baix sens muralla e a-y altre eclésia (...)*". Podem contraposar una vila segurament primerenca amb una vila fruit de l'encastellament, arredossada al costat de la fortificació i

anomenada Força. És un exemple molt interessant. La vila "castral" estava formada pel castell, al seu costat per l'església de Sant Feliu –que esdevingué parroquial– i per una sèrie de cases que s'adossen a la banda est. La vila primitiva es troba situada uns 400 m més cap al sud. En època medieval hi havia una església dedicada a Sant Joan (que potser correspon a l'església actual de Sant Climent). Convé assenyalar –és un aspecte molt important– que en aquest cas el procés d'encastellament no provocà l'abandonament de l'antic hàbitat, ans la creació d'un poble doble. Cal pensar, però, que el poble Jussà segurament no té pas l'origen en l'església (tot i que actualment resti situada al mig del poble) ans, potser, més aviat, en la via que devia seguir el fons de la vall. De casos molt semblants als d'Àreu n'hauríem trobat també a d'altres poblacions, sobretot de la Vallferrera, com Araós o Alins; ja en parlarem més endavant.

El castell de Lladorre (fig. m) segurament ja fou construït en un moment tardà, cap al segle XIII. Es troba situat a la riba dreta de la Noguera de Lladorre. El poble havia estat edificat a l'altra banda del riu, a uns 150 m, en línia recta. El poble primerenc resta apinyat prop del riu i ocupa una superfície d'uns 100 per 50 m. L'església, dedicada a Sant Martí, fou situada a uns 60 m al sud del poble. En principi no sembla pas que sota el castell es construís cap habitatge, tot i que caldria fer-ne un estudi detingut.

Un darrer exemple. El castell de Puigllorenç (fig. n) està situat a mig camí dels pobles de Borén i d'Àreu, dalt d'una roca, a uns 1.200 m d'altitud, des d'on es controlava bé el pas de la Noguera Pallaresa i també el camí que anava a Àreu i vers el port de la Bonaigua.⁴⁶ Com en l'exemple precedent, la construcció d'aquest castell, bastit possiblement en un moment tardà, no sembla pas que suposés la creació de cap poble.

Com a conclusió, podem dir que hi hagué un cert encastellament que, però, només provocà una concentració de tot el poblament al voltant de la roca del castell a les contrades situades per sota de Sort; l'única excepció de poble "encastellat" que trobem a les valls més altes cal relacionar-lo amb un castell vell (València d'Àneu),⁴⁷ que és un exemple poc representatiu. D'altra banda, a

46. En estudiar-lo a la "Catalunya Romànica" li donàrem el nom de castell d'Àreu, que era la població més propera. Després, GÓMEZ-MIQUEL-PADILLA, *Op. cit.*, pàg. 634, han preferit aquest nom. El trobem esmentat a: I. ALONSO-M. MIQUEL-J. I. PADILLA, *Àneu a pars. El capbreu de les valls d'Àneu de 1669*, Esterri d'Àneu 1995, pàg. 97.

47. GÓMEZ-MIQUEL-PADILLA, *Op. cit.*, pàg. 635.

les valls més altes, quan hi hagué un procés d'encastellament, aquest no va suposar l'eliminació de l'antic hàbitat. De fet, com hem dit, la feudalització de les valls altes fou força limitada. És molt notable el fet que els pobletans de la població de Tírvia gosessin oposar-se a l'existència d'un castell al seu poble, tal com feren.

4. Pobles de muntanya

Si els pobles de les valls altes del Pallars Sobirà no estaven organitzats en funció d'una església o d'un castell, com trobem en la major part dels pobles de la resta de Catalunya i de bona part d'Europa, aleshores ens hem de plantejar com s'organitzaven. És un tema, però, que no podem pas aclarir totalment i donar-lo per tancat. En alguns casos potser els vilatges s'estructuraven en funció d'una via de comunicació. D'altres vegades, potser prenen una forma desordenada. En alguns casos unes muralles podien tenir un cert paper; és, però, difícil saber en quin moment s'esdevingué el tancament rere uns murs. Per a parlar-ne també haurem de recórrer als resultats primerencs de les excavacions que s'han fet aquests darrers anys. Els dubtes són, però, encara molt grans.

a. Pobles i camins

De fet, ja hem esmentat diversos exemples de pobles organitzats en funció d'un camí: Sorpe, un dels exemples més bonics, Caregue, Escàs, Peramea, etc. Sorpe (fig. e) s'estén al llarg d'una via de comunicació, ara el carrer principal, i tenia, segurament, una longitud d'uns 125 m. L'església de Sant Pere, com ja hem dit, fou bastida fora del nucli de la població, al nord-est. El molí es trobava situat al costat del poble, a migjorn.

El poble de Gavàs, situat a uns 1.400 m d'altitud, entre els torrents de la Coma i el de Pradets, se centra al voltant d'un camí (sobretot a la banda de dalt); l'església dedicada a Sant Esteve està situada al sud-est, prop d'aquest torrent de Pradets.

El poble d'Ainet de Besan, situat a la riba nord de la Noguera de Vallferrera, s'estenia també al llarg d'un camí, paral·lel a la carretera actual, amb una longitud d'almenys 100 m. Com diu el mateix *Spill manifest* del segle XVI: "*són cases sens muralla e no són lloch clos*".

Tot i que no es pugui assegurar sense una anàlisi més detallada del parcel·lari, tampoc no podem deixar d'esmentar l'existència d'una certa regularitat en relació amb alguns pobles. És així, per exemple, a Cerbi. Cerbi, a 1.420 m d'altitud, actualment s'estén per una superfície gairebé quadrada d'uns 100 m de costat. L'església és a l'extrem oriental. El poble resta dividit per dos carrers que van de sud-est a nord-oest. Potser també hi havia dues vies que anaven de nord a sud, però és més difícil d'assegurar. Amb tot, malgrat que hom hi vegi una certa regularitat, en aquest cas no crec pas que sigui convenient d'anar més enllà i de proposar una creació premeditada. La regularitat és molt limitada atès que sembla respondre més aviat a l'adaptació a la xarxa de camins.

A Esterri de Cardós també sembla intuir-se una quadrícula, amb l'església situada a l'extrem nord-oest, al costat del camí que mena cap a Ginestarre. En aquest cas també és difícil, però, d'assegurar res, si no sabem els canvis esdevinguts durant els segles.

Crec que, en general, hem de pensar, pel que fa a l'origen d'aquests pobles pallaresos, en una creació espontània, poc premeditada. Això és el motiu que els nuclis de població més petits siguin més desordenats i que els nuclis més grans s'ordenin en relació amb el carrer o la via que hi passava. De fet, per exemple, al poble d'Arròs de Cardós, amb unes mides molt semblants a les del de Cerbi i amb una planta no gaire diferent, veiem que les cases bàsicament s'organitzen al llarg d'un camí que va d'est a oest.

El cas d'Unarre és prou interessant i més aviat permet subratllar aquesta creació més o menys espontània. En aquest cas, actualment el poble resta a banda i banda d'un torrent, el barranc de la Fenera, que travessa el poble de nord-oest a sud-est. L'església, dedicada a Sant Julià es troba situada a l'extrem oriental.

Per acabar, podem esmentar un exemple que sembla un poble carrer modèlic, però que potser no ho és tant: Escaló. A Escaló hi havia una església i un castell. Tanmateix, l'església fou bastida uns 60 m al nord del poble i el castell és al cim d'un petit turó al costat del camí d'Escart, a uns 100 m del lloc de poblament (en línia recta).⁴⁸ Aquest poble té una longitud d'uns 100 m i era clos a cadascun dels extrems per sengles portals fortificats; la seva amplada és d'uns 35 m, repartits entre un carrer central i dos rengles de cases, en part acabades a l'interior

48. Vegeu el pla publicat a: GÓMEZ-MIGUEL-PADILLA, *Op. cit.*, pàg. 637.

amb uns porxos. En aquest cas, però, tot i que el camí tingué un paper fonamental en la seva constitució, hi ha dues realitats que fan pensar que es pot produir una distorsió que dificulti la comprensió de l'origen real del lloc. D'una banda, en primer lloc, hi ha el fet que un corriol surti del costat oest del poble i porti fins al castell; això fa que tinguem un cert dubte sobre si podia ésser un poble castral. En segon lloc, les característiques tan regulars del nucli original fan que sembli, des d'un punt de vista urbanístic, formal, una vilanova, potser una de les poques de la comarca.⁴⁹ Segurament, l'existència del monestir de Sant Pere del Burgal a l'altra banda del riu, va poder provocar aquestes característiques en el poble, que, amb tot, té alguns aspectes que el fan semblant als altres pobles de les rodalies.

b. Pobles closos

En principi, hom ha suposat que la feudalització de la societat va portar al tancament dels pobles. Els pobles sagrera sovint es tancaren i els pobles castrals restaren també closos rere unes muralles, tot formant les típiques vilacloses, que sovintegen tan en algunes comarques. Podem pensar, però, que també altres elements pogueren provocar un tancament dels pobles, com pot ésser la inseguretat del moment o la separació de l'espai destinat a les persones de l'espai destinat, per exemple, al bestiar. D'altra banda, és evident que hi degué haver moltes diferències entre allò que hauríem trobat en èpoques diverses, per exemple, als segles IX o X, als segles XI o XII o bé als segles XIV o XV. És un aspecte que caldrà aclarir en el futur, sobretot mitjançant la realització d'excavacions arqueològiques.

Al segle XVI, segons l'*Spill manifest*, molts pobles eren closos per les seves pròpies cases. Certament, però no pas tots. Quan parla d'Alins, aquest text diferencia entre la vila baixa que estava formada de "cases sens muralla", de la força on "les cases de aquella fan muralla".⁵⁰ Quan es parla de Bernui, Pere Tragó afirma "és vila closa, en les quals les cases fan muralla".⁵¹ Més endavant, per exemple, hom diu de Surp que "és vila murada de les cases mateixas".⁵² Molts cops no ha arribat fins a nosaltres aquest clos format pels murs dels habitatges. Un cas en què

49. Cal dir, però, que és també remarcable, per exemple, la regularitat de l'ordenació dels habitatges de la vila de Sort.

50. PERE TRAGO, *Spill Manifest de totes les coses del Vescomdat de Castellbò*, la Seu d'Urgell 1982, pàg. 54.

51. *Ibid.*, pàg. 94.

52. *Ibid.*, pàg. 98.

sí encara s'ha conservat força bé és precisament el d'Escaló, que acabem de descriure.⁵³

Al costat d'aquests exemples, segurament trobaríem pobles no closos –com la vila baixa d'Alins–, que perduraren així fins al segle XVI. Molts pobles eren simplement la suma d'un conjunt d'habitatges, en els quals, per tant, no cal cercar cap tipus d'ordre (així, per exemple, a Surri). Com hem dit, això és especialment així en molts pobles petits.

c. Pobles plurifocals. La "força"

Un dels aspectes més característics d'alguns pobles pallaresos és, però, el fet d'ésser plurifocals. Ja hem parlat dels pobles dobles com Berrós, Boldís o Espot; ara volem centrar-nos, tanmateix, en el fet de quan un dels focus és un castell. Les característiques d'aquests pobles reflecteixen la realitat de la societat pallaresa medieval i l'abast real de la feudalització i del procés d'encastellament.

Els pobles plurifocals (o polifocals) eren aquells que tenien més d'un focus de creixement, més d'un centre. De fet ja n'hem esmentat uns quants exemples. Àreu té dos centres, Alins també, Araós també, Tor també. Un dels pobles es creà al voltant del castell, l'altre ja existia abans i potser, en algun cas, s'havia creat al voltant d'un camí. M'agradaria fer esment de tres exemples més: Olp, Araós i Tavascan.

A Olp (fig. k) trobem un poble doble: d'una banda hi ha la força i de l'altra la vila. Olp es troba situat al costat del torrent de les Lleres. La força, on devia haver el castell, és bastida a uns 1.150 m d'altitud, i a uns 100 m escassos al nord-oest de la vila, construïda uns 60 m més avall. La vila d'Olp és un poble bastant apinyat; la seva església resta a fora, més cap al sud-est. Malgrat estar situat a la part meridional de la comarca, l'organització és molt semblant a la que trobem a Àreu, Alins, etc.

Araós (fig. j) es troba situat a la riba dreta de la Noguera de Vallferrera. En aquest cas, l'*Spill manifest* diu: "*En lo lloch de Arahós havia dues poblacions, ço és la*

53. És també bastant interessant el poble d'Altron. El poble actual s'organitza al voltant d'una plaça. Dins del nucli del poble hi ha l'església de Sant Serni. Sembla una vila closa per un mur. Caldria confirmar però aquests aspectes amb una anàlisi més detinguda del lloc.

*força o fortaleza, la qual de les cases fehia fortaleza e muralla, e la vila o cases baix, sens muralla.*⁵⁴ La distància entre l'una i l'altra era d'uns 300 m. La vila era un poble construït al llarg d'un carrer, amb potser algun carrer transversal. La força, situada més a ponent, estava edificada al cim d'un turonet que fa 983 m d'alt. Al vessant sud i est d'aquest turó encara podem veure nombroses restes del poble ròneg, que esmenta l'*Spill*. Curiosament, en aquest cas, uns 100 m més al sud (i també a uns 300 del poble), a l'extrem d'un planell, hi ha l'església preromànica de Sant Francesc. Hi havia tres nuclis, tot i que potser només foren generadors d'un establiment humà la via-carrer i la força.⁵⁵

Esmentem, per acabar, l'exemple de Tavascan (fig. 1). En molts aspectes és força semblant al d'alguns altres pobles que hem vist; però, en aquest cas potser tot encara és més evident. El poble se situa a uns 1.111 m, a la confluència del riu de Tavascan i la Noguera de Lladorre. Actualment la població es compon de tres centres, que segurament caldria reduir originàriament a dos. Un primer nucli està situat al sud i s'allarga al voltant del camí. Uns 50 m al nord-est d'aquest primer nucli, a l'altra banda del riu de Tavascan, hi ha l'església. Prop de l'església i del pont vell, que permet travessar aquest curs d'aigua, s'han fet algunes cases, potser en època moderna. Trobem el segon focus important uns 200 m cap al nord-est, on hi ha, al cim d'un turó, les restes d'un castell, al peu del qual, a la banda meridional, s'estén el segon nucli del poble, que correspon a la "força" o població nascuda arran del procés d'encastellament.

d. Vilatges rònegs

Per a confirmar o bé aclarir algun dels aspectes que hem tractat més amunt, hauria d'ésser fonamental l'estudi dels pobles abandonats, mitjançant mètodes arqueològics. Els treballs, però, encara són escassos. Amb tot, hi ha un exemple notable que hem de comentar: el vilatge ròneg de Santa Creu de Llacunes, excavat per A. Roig.⁵⁶ Hem de cridar l'atenció sobre diversos fets que trobem en aquest jaciment situat a l'est de Sort, a la meitat meridional del Pallars Sobirà:

54. *Ibid.*, pàg. 51.

55. Vegeu: J. Bolós – J.J. BUSQUETA, "La força d'Araós", *Catalunya Romànica*, vol. XV, Barcelona 1993, pàgs. 112-113. D'altra banda, suposar que l'església de Sant Francesc és una església castral, tal com es fa a la mateixa *Catalunya Romànica*, seria suposar que el castell o força era anterior a la feudalització de la societat; més aviat cal relacionar aquesta església preromànica amb un lloc de poblament precedent o amb un indret central de la vall.

56. A. Roig – J. Roig, "L'ocupació del territori de muntanya: l'urbanisme i els despoblats al Pallars (Pirineu Central)", *IV Congrés d'Arqueologia Medieval espanyola*, II, Alacant 1993, pàgs. 325-330; "Despoblat de Santa Creu de Llacunes", *Catalunya Romànica*, XV, Barcelona 1993, pàgs. 296-298.

- col·locació desordenada dels habitatges dins l'espai pobletà. Les cases s'adossen les unes a les altres (i a la muralla).
- delimitació d'aquest espai pobletà per un mur perimetral que té un gruix d'1 m.
- forma quadrangular d'aquest espai clos per un mur.
- existència d'una torre circular a l'angle nord-est de la muralla perimetral.
- existència d'una capella dins d'aquest espai pobletà.

Moltes de les característiques d'aquest poble són, però, sorprenents, d'acord amb el que hem vist fins ara. En primer lloc, és excepcional que l'església fos bastida a dins del nucli de la població. En segon lloc, també cal cridar l'atenció sobre el fet que hi hagi un mur perimetral (que els autors d'aquesta excavació assenyalen que també han trobat en altres vilatges abandonats de carena, com, per exemple, al de Puigforniu). El mateix fet de la proximitat de la torre és notable. Tot això ens demostra la diversitat de les realitats que podem trobar al Pallars Sobirà. Amb tot, no podem pas considerar Santa Creu de Llacunes un model dels pobles que hauríem trobat a les contrades septentrionals d'aquesta comarca. Potser l'hem de relacionar, més aviat, amb els pobles més encastellats que trobem al sector meridional de la comarca.

e. Altres elements del poble

El molí –o les seves restes o el seu record– és un element constructiu que trobem ara en molts pobles. Ja ho hem esmentat en comentar algun dels exemples. La situació dels molins, en relació amb el lloc de poblament, varia una mica d'una contrada a una altra. No és pas el mateix allò que trobem a les valls més altes i el que s'esdevé als pobles situats a les terres més meridionals de la comarca.

Els pobles més septentrionals estan situats al costat d'un torrent o d'un riu. Ja hem vist que a Escalarre el molí era més a prop que l'església. A Isil el molí es trobava entre els dos nuclis del poble, a l'illa que hi havia al mig del riu i que era comunicada amb els dos barris per dos ponts (dels quals només se n'ha conservat un). A Sorpe, a Unarre, a Son, a Alòs, a Lladorre, etc., el molí era a poca distància del nucli de poblament. Cal tenir present, però, que estem parlant de la ubicació dels molins moderns; hem de suposar però que els medievals devien ésser, si fa no fa, al mateix lloc que aquests petits molinets (o moles), com el que encara podem veure prop d'Arròs.

A la vall d'Àssua, en canvi, situada ja més cap al sud, trobem els pobles molt més allunyats del fons de la vall i dels cursos d'aigua. Els molins, per tant, són molt més lluny del poble.

Cal dir, però, que en aquesta societat el molí segurament s'introduí tardanament, més tard que en altres llocs on tenia més importància l'agricultura i, sobretot, on hagué una feudalització més profunda. Al Pallars Sobirà –i en moltes altres comarques–, la construcció del molí segurament fou imposada pels senyors, de la mateixa manera que s'imposava l'edificació d'un castell, la construcció d'un poble al costat de la fortificació (la "força"), aixecar forques com a símbol de tenir la jurisdicció o fer una ferreria.⁵⁷

En molts d'aquests pobles hi havia també una ferreria o una molina. Encara actualment en resta el record. És, però, difícil d'establir-ne una datació si no hi ha un document que n'esmenti l'existència en època medieval. Com dèiem suara, molt probablement aquestes construccions nasqueren fruit de la pressió senyorial; caldria estudiar-ho en cada cas.

Ara no podem parlar del món de la ramaderia i del bestiar, fonamentals en aquestes comarques pirinenques,⁵⁸ ni tampoc de la importància que hi tenia el bosc.⁵⁹ Només, per acabar, volem fer esment dels camps de conreu que hi havia a l'entorn del poble.

És interessant que ens adonem, per exemple, de l'existència sovintejada del microtopònim "coltia", nom que trobem sobretot en aquestes comarques pirinenques. El camp de conreu més proper al poble o un camp important solia rebre aquest nom. Mencionem algun exemple. Sorre és un poble situat al municipi de Sort. Al nord hi ha tres grans partides de terres: la Coltia, les Vinyes i els Prats.

57. Vegeu la nota 9.

58. Vegeu: CH.RENDU – P.CAMPMAJO – B.DEVASSE – D.GALOP, "Habitat, environnement et systèmes pastoraux en montagne: acquis et perspectives de recherches à partir de l'étude du territoire d'Enveig", X Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 1995, pàgs. 661-673.

59. Són molt interessants els estudis: M.T. FERRER I MALLOL, "Emprís i béns comuns a l'edat mitjana", *Béns comuns als Països Catalans i a l'Europa contemporània*, Lleida 1996, pàgs. 33-65; "Boscós i deveses a la Corona catalano-aragonesa (s. XIV-XV)", *Anuario de estudios medievales*, 20 (1990), pàgs. 494-497. Vegeu també: J. BOLÒS, "La vila de Senet (Alta Ribagorça) al segle XII. Aproximació al coneixement del paisatge i de la societat d'un poble pirinenc", a *Miscel·lània d'homenatge a Josep Lladonosa*, IEI, Lleida 1992, pàgs. 147-163. També podem esmentar, pel que fa al Pallars Sobirà, que el topònim Peguera, que trobem sovint, reflecteix la importància de l'aprofitament de la pega dels arbres.

A l'est hi ha les Malloles. Al sud, els Camps i la Congosta. Aquest conjunt de topònims reflecteix prou bé l'existència, en algun moment pretèrit, d'uns camps de cereals i també la difusió de la vinya. A Àreu, una de les partides de terra situades a l'altra banda del riu es diu la Coltia, l'altra la Mola –en record d'un antic molí fariner– i una altra Prats de Roc. A Estaís, el camp gran més proper al poble rep encara ara el nom de la Coltia. Al poble de Lladrós, situat al sud de Lladorre, les terres de llevant, situades entre el poble i el riu, són anomenades la Coltia; les terres situades a ponent, lo Vinyer (tot i que estan situades a uns 1.050 m d'altitud).

5. Cloenda

Estudiar les formes i els elements generadors dels pobles del Pallars Sobirà ens fa adonar del pes que tingué en la creació de la majoria del pobles medievals l'existència d'una societat feudal.

Per a entendre aquest procés de formació o de transformació dels establiments humans, hem d'ésser conscients de la forma com varen actuar damunt la societat i sobre l'organització del territori els dos poders principals del món medieval: l'església i els senyors laics. Tot i que s'gui d'una manera simplificada, intentant però d'apropar-nos a la complexitat real del món medieval, podem parlar de:

* L'organització eclesiàstica com a control. Podem veure, ja abans de l'any 1000, l'església com a forma de control del territori (i de la gent que viu en aquest territori). No cal pas esperar al moment de màxima feudalització de la societat per a descobrir-ho. Els governants carolingis eren prou conscients del pes que podia tenir l'organització eclesiàstica a l'hora de controlar els nous països conquerits i també els vells territoris. A partir d'una visió unitarista del poder, tant del laic com de l'eclesiàstic (no es posaven d'acord sobre quin havia de servir l'altre), s'estengué una xarxa parroquial atapeïda per tot l'Imperi de Carlemany, fet que, en moltes contrades d'Europa, representà el naixement de la xarxa parroquial moderna.

* L'església com a protectora. En esdevenir-se la feudalització de la societat, quan gairebé tot el poder restà en mans dels petits senyors locals, els pagesos i els eclesiàstics volgueren fer que les esglésies esdevinguessin un espai de pau, un espai sagrat, per tal de protegir llurs interessos dels abusos dels novells senyors feudals, insaciabls de poder i de riquesa. Aquest procés tingué èxit en molts llocs, però, en alguns casos, només tingué una relativa continuïtat allà on el senyor

eclesiàstic continuà tenint un pes (per exemple, als pobles que depenien d'un monestir).

* Les fortificacions protectores (que podien ésser, però, al mateix temps, un centre de poder administratiu i fiscal). En una etapa inicial, el castell potser fou un element protector del conjunt de la població. Els *oppida* situats a les terres allunyades de la frontera foren pensats sobretot com a llocs de refugi. A les terres properes a la frontera, abans de l'any 1000, els castells, posseïts per representants de l'autoritat pública, tingueren un paper fonamental en l'organització del territori. Al voltant d'aquestes fortificacions es crearen alguns nuclis de població. Aquest procés pot ésser considerat un "encastellament" primerenc. Té alguns elements d'aquest procés d'organització del territori promogut pels senyors, però no correspon exactament a un encastellament veritable. Prova d'això és que, moltes vegades, al mateix temps que la gent s'instal·lava al peu del castell, s'esdevenia un procés de dispersió del poblament en vilars o en poblets.

* Finalment, després d'ésser a l'alta edat mitjana un element de protecció, el castell esdevingué, amb la nova societat feudal, un element de repressió i de control. Fou aleshores quan hi hagué el veritable encastellament, que coincideix amb el procés d'*incastellamento* de la resta de l'Europa mediterrània.

És dins d'aquesta perspectiva que hem d'intentar comprendre l'evolució dels pobles pallaresos. Segurament, no s'hi produí l'organització d'una xarxa parroquial, abans de l'any 1000, tal com s'esdevingué en molts altres llocs. Potser s'hi degueren mantenir unes estructures arcaiques (importància d'una església en cada "vall") durant tota l'època carolíngia o, fins i tot, més tardanament.

A més, i això encara és més important, quan arreu hi hagué la feudalització, en algunes de les valls altes del Pallars Sobirà –com hem vist al començament– no hi hagué un veritable procés feudalitzador, fet que provocà, en primer lloc, que no calgués la protecció eclesiàstica i que, per tant, no hi hagués un procés d'ensagrament. Això pot justificar, doncs, el fet que les esglésies no siguin al mig del poble, que fossin rebutjades fora dels límits de l'espai de la població, al marge de la zona habitada.

Pel que fa a l'existència del castell, com a element protector, hem de diferenciar els castells de tradició antiga de les valls septentrionals (com Llort), dels castells situats en terres properes a la frontera (Peramea). Aquestes fortificacions

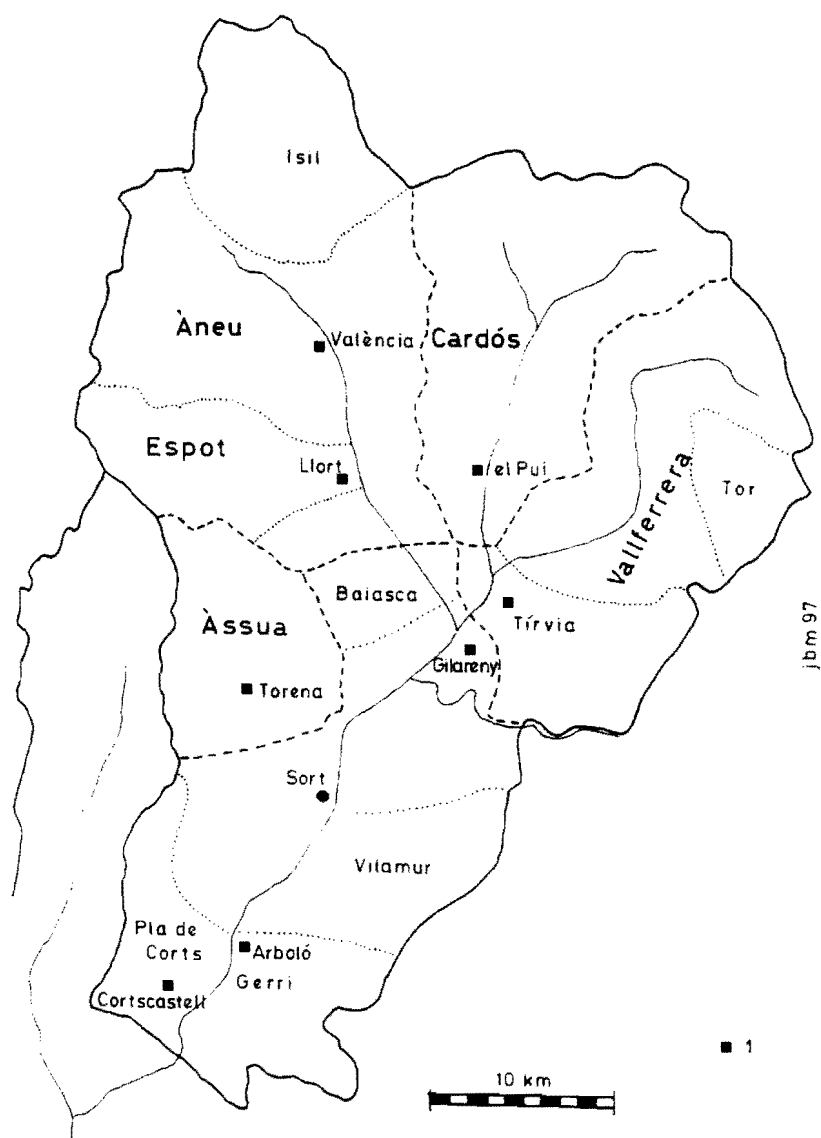
d'abans de l'any 1000, tant les unes com les altres, potser varen atreure la població en un cert moment, difícil de determinar amb seguretat.

Finalment, pel que fa a l'existència d'un encastellament real (*incastellamento*), aquest, a les valls del nord, s'esdevingué sobretot en les zones on hi hagué una certa feudalització. Les anomenades "forces" són certament la més bona mostra d'aquesta realitat. Adonem-nos que trobem precisament les "forces" fora de les valls d'Àneu i d'Espot, en els pobles on la situació personal de la gent era més dolenta, tal com ja hem vist a l'inici. Amb tot, la creació de les "forces" no suposà l'abandonament dels habitatges antics, ans un desdoblament de la població.

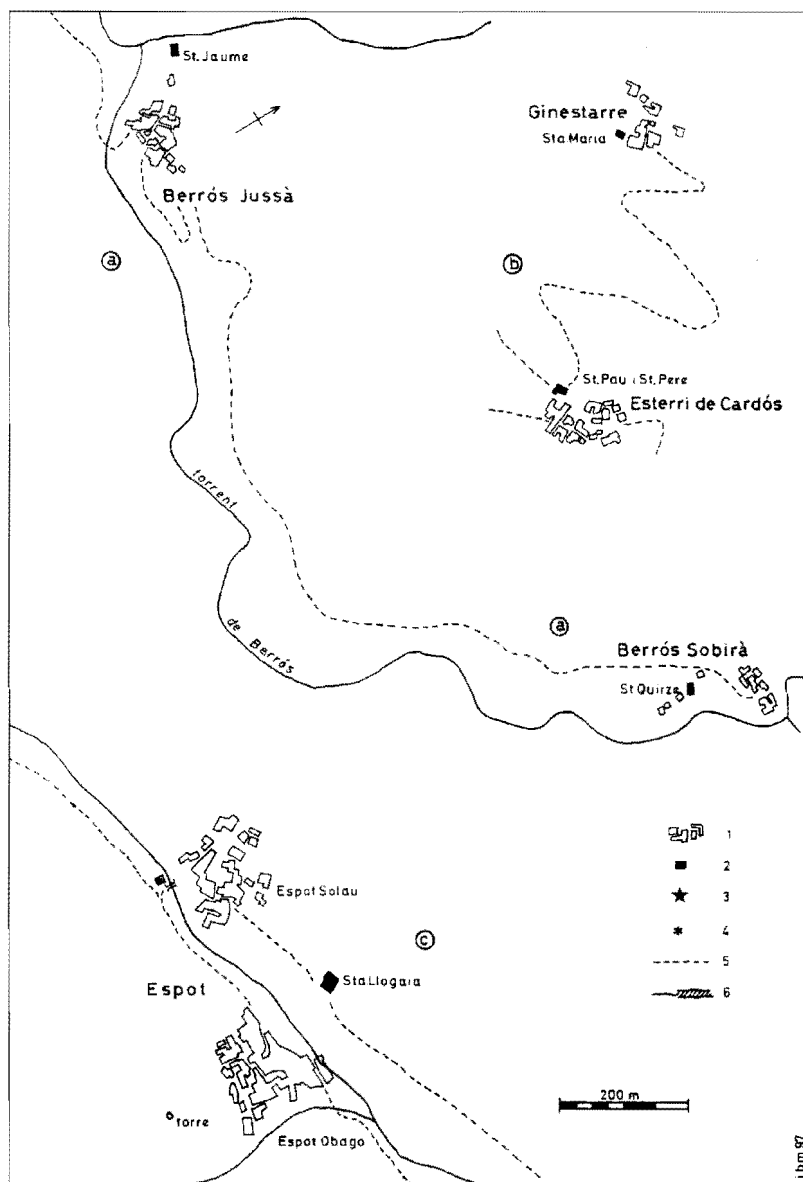
En d'altres llocs d'aquestes valls septentrionals, però, la construcció tardana d'un castell (segle XIII), bastit sobretot amb la finalitat de controlar el pas d'una via important, ja no suposà un trasllat de la població (castells de Portaran, potser de Puigllorenç, de Lladorre).

Als municipis meridionals de la comarca, per contra, sí que alguns dels pobles arrecerats al costat de la fortificació poden ésser considerats com a pobles desenvolupats en relació amb un castell. En aquestes contrades gairebé tots els pobles tenen un castell i una església. Podem afirmar que hi hagué un cert procés d'encastellament, encara que no es pugui assegurar sempre que el castell no s'edifiqués posteriorment al poble.

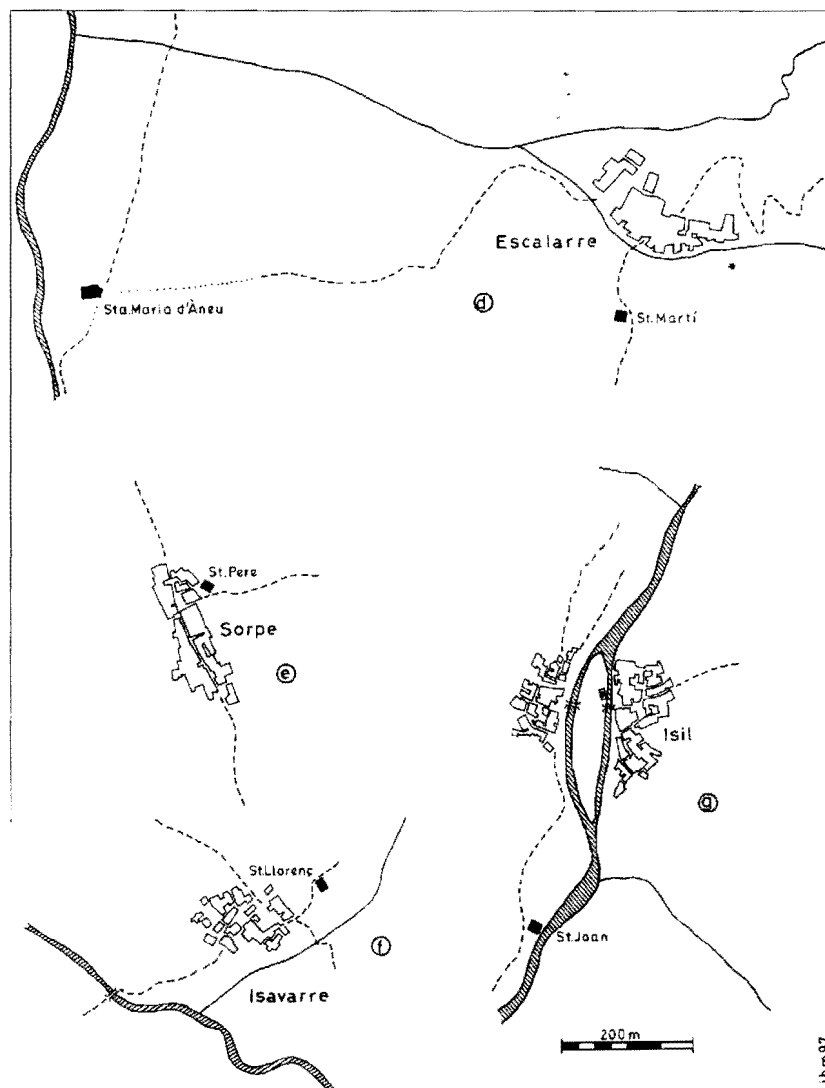
L'anàlisi dels pobles del Pallars Sobirà ens ha permès conèixer més bé l'evolució de la societat d'aquestes contrades pirinenques i també ens ha permès entendre una mica més el perquè de la forma que tenen els pobles de tot el nostre país.

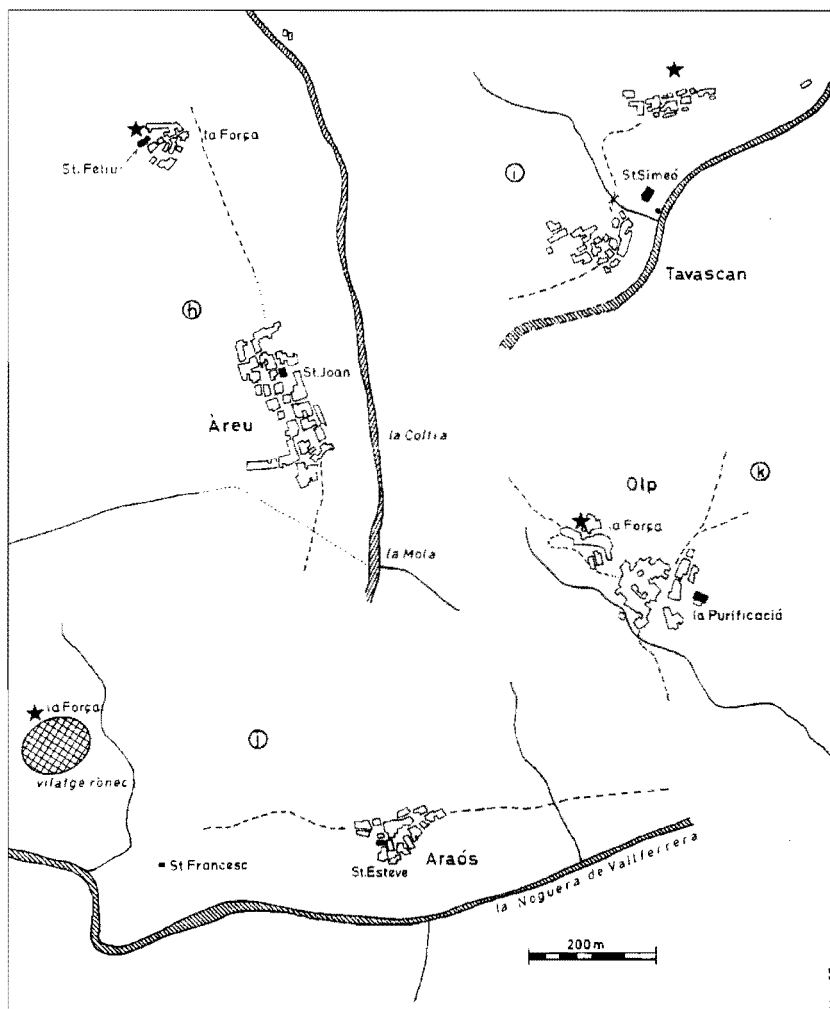
Mapa de les principals valls i dels territoris del Pallars Sobirà. 1. Castells més importants fets abans de l'any 1000.

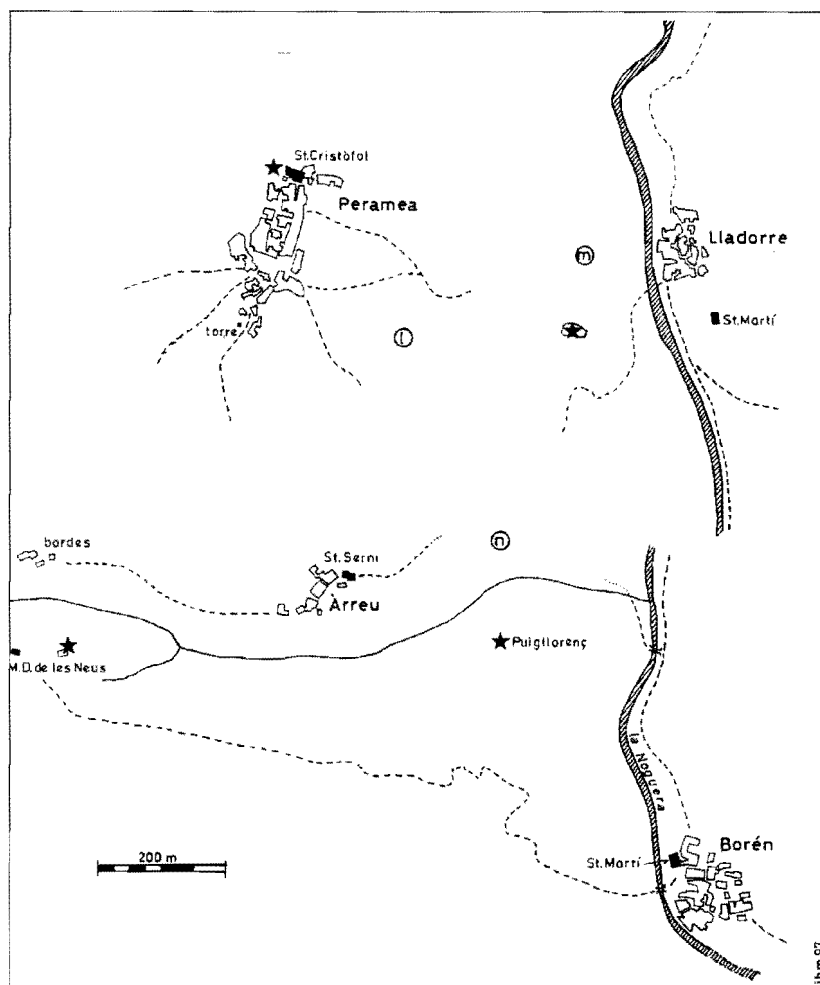
Mapa d'alguns pobles del Pallars Sobirà. a. Berrós (en aquesta figura el nord és indicat per la sageta). - b. Ginestarre.- c. Espot. Signes emprats: 1. Habitatges i construccions. 2. Església. 3. Castell. - 4. Molí. - 5. Camí. - 6. Torrent o riu.

Mapa d'alguns pobles del Pallars Sobirà. d. Escalarre, - e. Sorpe, f. Isavarre, g. Isil.

Mapa d'alguns pobles del Pallars Sobirà. h. Àreu. - i. Tavascan. - j. Araós. - k. Olp.

Mapa d'alguns pobles del Pallars Sobirà. l. Peramea, - m. Lladorre, - n. Àrreu i Borén.